

Racionalitás és etika

Az időszámításunk előtti hatodik században – vagyis Buddha és Lao-ce tevékenységével egy időben – olyan emberek jelentek meg és kezdtek el tanítani az ókori Görögország különböző területein, akiknek a beszédmódja radikálisan eltért az akkoriban megszokottól.

Ha félreteszünk minden tartalmi vonatkozást, a különböző közvetítéseken keresztül ránk maradt dokumentumokból annyi akkor is világosan kiderül, hogy az önkifejezésnek és a kommunikációnak egy teljesen új stílusát honosították meg ezek az emberek, akiket egyébként hagyományosan Szókratész előtti (preszókratikus) filozófusoknak szokás nevezni.

Akár Hérakleitosz aforisztikus tömörségű „töredékeit”, akár Parmenidész klasszikus, hexameteres formában megírt tankölteményét vesszük alapul, akár valamilyen más preszókratikus dokumentumot, egy sajátosság mindegyik írásban szembevetendő: a logikai szövegszerkesztés. A különböző típusú logikai kötőszavaknak (feltételező, következtető, magyarázó, ellentmondást kifejező stb.) ugyanis nemcsak a szövegterjedelemben mért mennyisége szembevetően magas a preszókratikus írásokban, hanem különleges az a szerep is, amellyel ezek rendelkeznek, hiszen a szerzők éppen ezeknek a kötőszavaknak a használatával igyekeznek egy újfajta tekintélyt, „súlyt” adni a szavaiknak. Ahogy előrehaladunk a preszókratika időszakában, úgy válik ez a fajta tekintélyforrás egyre inkább uralkodóvá; az időszámításunk előtti ötödik század közepére már egyértelmű, hogy egy-egy gondolatot, vélekedést elsősorban nem az ruház fel jelentőséggel, hogy ki, kire hivatkozva és hogyan mondja, hanem az, hogy milyen érvek hozhatóak fel mellette, és milyen ellenérvek hozhatóak fel a lehetséges ellenvéleményekkel szemben.

A szakirodalomban a preszókratikus filozófusok tevékenységét, és magát azt a kulturális paradigmaváltást, ami ezzel összefüggésben i.e. 600 és i.e. 440 között Görögországban lezajlott, úgy szokták aposztrofálni, mint átmenetet a mítosz és a logosz között. Ez a megkülönböztetés arra utal, hogy ez volt az az időszak, amikor egy, a legfőbb kulturális információkat mitikus elbeszélésekben megfogalmazó és továbbörökítő társadalom áttért egy újfajta információ-kezelési és továbbörökítési eljárásra, nevezetesen a következtetéseken alapuló gondolatmenetek használatára. Természetesen ez nem jelentette a mítoszok jelentőségének hirtelen háttérbeszorulását, hanem sokkal inkább azt, hogy a kommunikációnak és a kulturális áthagyományozásnak egy újfajta stílusa terjedt el, legalább olyan mértékű társadalmi elismertséget, legitimitást szerezve, mint amilyenel akkoriban az évezredek hagyományokkal rendelkező mitikus beszédmód bírt. Ugyanakkor a hatástörténetét figyelembe véve mégiscsak kulturális paradigmaváltás zajlott le, hiszen a nyelvi viselkedésnek ez az újonnan kialakult formája, amit racionális vagy logikus gondolkodásnak is nevezhetünk, a következő évezredek folyamán messze a legnagyobb társadalmi tekintélyt vívta ki magának.

A racionalitás történetének e tömör ismertetése máris két olyan tényre összpontosíthatja figyelmünket, amelyek közvetlenül kapcsolódnak etikai jellegű problémákhoz is. A racionalitás története egyfelől rávilágít arra, hogy a racionalitás – legyen annak bármilyen státusza egy társadalomban – a nyelvi viselkedésnek (és a nyelvhasználatnak) csak egy lehetséges formája. Amikor egy beszélgetés célja például az, hogy a benne részt vevők

minél hívebben kifejezhessék érzéseiket és hangulataikat, ezáltal minél hatékonyabban és összetettebben érzékeltetve egymással azokat az érzelmi és hangulati állapotokat, amelyekkel rendelkeznek, akkor olyan nyelvi viselkedéssel, vagy idegen szóval élve, diskurzussal találkozunk, ami teljesen eltér a racionális diskurzustól. Ezt a triviális tényt azért fontos hangsúlyozni, mert bármely nem racionális diskurzussal kapcsolatban az „irracionalis” jelzőt pejoratív, elítélő értelemben használni minden esetben jogtalan normakiterjesztést jelent, hiszen a racionális nyelvi viselkedés normái nem kérhetőek számon a nem racionális diskurzusoktól, amelyek saját normákkal rendelkeznek. Mivel az „irracionalis” jelző mára már lényegileg pejoratív kifejezéssé vált, ezért ezzel alkalmatlanná is vált a nem racionális diskurzusok leírására, és így használata többnyire csak arra utal, hogy használója nincs tisztában azzal, hogy mit is érthetünk racionalitáson.

A másik tény, amely világosan kirajzolódik a racionalitás történetének vizsgálatából,

A morális megfontolások teljesen újszerű taglalását tette lehetővé a racionális diskurzus önálló megjelenése. Szókratésznek köszönhetjük, hogy megkezdődött ennek a lehetőségnek a maximális kiaknázása, hiszen Szókratész volt az első, aki nem csak, hogy az etikai kérdéseket tekintette a legfontosabb filozófiai kérdéseknek, de kifejezetten vallotta azt is, hogy a racionális válaszok megtalálásával egyben a morális problémák megoldására is képesek leszünk. A filozófia szókratészi fordulata után az etikai reflexiók meg is kapták a kellően rangos helyüket a racionális diskurzuson belül.

az, hogy annak megítélése, hogy valaki racionálisan gondolkodik-e, nem függ mindazoknak az állításoknak a tartalmától, amelyeket az adott személy tesz. Még ha Zénónnak, a mozgás létezése ellen zseniálisan érvelő preszókratikus filozófusnak a nézeteit nem is fogadjuk el, azt nem vonhatjuk kétségbe, hogy érvei rendkívül találóak és logikusak. A racionális diskurzus tárgya ráadásul bármi lehet; nem csak tudományos tételek, de etikai, teológiai vagy egyenesen misztikusnak nevezhető állítások is. Ezért van, hogy bármilyen abszurdnak tűnjön is egy kijelentés adott kulturális szöveggörnyezetben, ez önmagában nem nyújt jogosultságot arra, hogy azt, aki ilyen kijelentést tesz, ne tekintsük a racionális diskurzus résztvevőjének.

A racionális vagy logikus nyelvi viselkedés történetét vizsgálva arra a kérdésre is könnyen választ kapunk, hogy mi is akkor az, ami a legmeghatározóbb, lényegi jellemzője a racionalitásnak. Stílusosan ez tagadhatatlanul a logikai szövegszerkesztés, vagyis a logikai kötőszavak (pl.: „tehát”, „mert”, „ennek ellenére” stb.) domináns használata az egyszerű mondatoknál összetettebb nyelvi

struktúrák létrehozása során. A logikai szövegszerkesztés ugyanakkor egy speciális eljárás megfogalmazására alkalmas nyelvi eszköz – egy olyan eljárására, amely mind az érvelési gyakorlatnak (amely állításaink racionális tekintélyét teremti meg), mind pedig a racionális információ-kezelésnek (például a tapasztalataink tudományos feldolgozásának) egyaránt az alapját képezi. Ez a speciális eljárás a következtetés, amelynek során valamely állítás igazságát más állítások igazsága alapján állapítjuk meg. A racionális diskurzus tehát olyan nyelvi viselkedés, amelynek a legfőbb jellemzője a következtetések használata. Egy példával érdemes ezt illusztrálni: az a mondat, hogy „minden ember rendelkezik vesével, XY viszont ember, tehát XY rendelkezik vesével” olyan logikai szövegszerkesztéssel megalkotott összetett mondat, amelynek a „viszont-tehát” szerkezete ez esetben egy formálisan is érvényes következtetést (szillogizmus) fogalmaz meg. Ez a mondat jól alkalmazható érvelés során, amikor például valaki azt az állítását kívánja alá-

támasztani, hogy „XY rendelkezik vesével”. Ez a mondat ugyanakkor egy információkezelési folyamat részeként is szerepelhet, amikor is úgy jut valaki ahhoz az információhoz, hogy XY rendelkezik vesével, hogy a meglévő információi (minden ember rendelkezik vesével és XY ember) alapján levonja ezt a következtetést.

A racionális nyelvi viselkedés célja sok minden lehet; van, amikor a megismerés, van, amikor a gondolatok minél szabatosabb kifejtése, a jobb megértés, és van, amikor valamilyen konkrét probléma megoldása végett gondolkodik, beszél vagy ír valaki úgy, hogy állításait következtetési szerkezetekbe, azaz gondolatmenetekbe tagolja. Ami bizonyos, bármilyen célból legyen is valaki résztvevője a racionális diskurzusnak, részvételét a következtetések használata biztosítja. Ezt talán a legjobban a „tudás” fogalmának manapság leginkább elfogadott meghatározása támasztja alá; e definíció szerint ugyanis a tudás igazolt és igaz vélekedés, hit (ez a meghatározás legelőször Platónnál jelenik meg). Ami ebben a meghatározásban lényeges, az, hogy e szerint egyáltalán nem rendelkezünk racionális tudással azokban az esetekben, amikor pusztán igazak a gondolataink, állításaink. Ahhoz ugyanis, hogy a racionális diskurzus résztvevőjeként tudással rendelkezhesünk, több kell; igaz állításainknak igazoltaknak is kell lenniük, vagyis ezen állítások igazságát következtetések segítségével kell megállapítanunk. Egy plasztikus példával érdemes ezt is illusztrálni: ha pusztán azt állítom, hogy „süt a nap”, akkor, még ha a konkrét helyzetben igazat is állítok, racionális értelemben mégsem *tudom*, hogy süt a nap. Ha viszont például az alábbi következtetés konklúziójaként állítom, hogy „süt a nap”, akkor – amennyiben tényleg süt a nap – erről racionálisan értékelhető tudással is rendelkezem:

- látom, érzékelem hogy süt a nap;
- nincs tudomásom olyan tényezőkről, amelyek arra utalnának, hogy érzéki csalódás okozza ezt az élményt;
- az érzékelési élményeim kellően szabályszerűek és rendezettek, tehát alapos indokaim vannak arra, hogy feltételezzem, nem álmodom;
- mások is jelezték, hogy azt tapasztalják, hogy süt a nap, tehát alapos indokaim vannak arra, hogy feltételezzem, nem hallucinálok;

Konklúzió: süt a nap.

*

Az etikai reflexióhoz, a morális problémák felvetéséhez, és úgy általában az élet legkülönbözőbb helyzeteinek etikai megközelítéséhez nem szükséges a racionális információ-feldolgozás és kommunikáció alkalmazása. Az etikai kérdések minden bizonnyal egyidősek az emberiséggel, és ha egyedül csak az ószövegségi tízparancsolatot vesszük figyelembe, akkor is világos, hogy a morális reflexió éppen olyan lényeges részét képezte az emberi életnek a racionális diskurzus széleskörű társadalmi elterjedése előtt, mint amilyen lényeges részét képezi mind a mai napig. Ugyanakkor a morális megfontolások teljesen újszerű taglalását tette lehetővé a racionális diskurzus önálló megjelenése. Szókratésznek köszönhetjük, hogy megkezdődött ennek a lehetőségnek a maximális kiaknázása, hiszen Szókratész volt az első, aki nem csak, hogy az etikai kérdéseket tekintette a legfontosabb filozófiai kérdéseknek, de kifejezetten vallotta azt is, hogy a racionális válaszok megtalálásával egyben a morális problémák megoldására is képesek leszünk. A filozófia szókratészi fordulata után az etikai reflexiók meg is kapták a kellően rangos helyüket a racionális diskurzuson belül, amit mi sem jelez jobban, minthogy az etika a filozófia egyik alapvető és önálló tárgyerületévé vált.

Etikainak ugyanakkor nagyon sokféle kérdést tekinthetünk; a helyes viselkedésre és életvitelre, az erényes, jó ember tulajdonságaira, az egyéni boldogságra, illetve az ideális társadalmi berendezkedésre irányuló kérdések mind besorolhatóak az etikai kérdések közé. A mindennapjaink során leggyakrabban felmerülő etikai kérdések egyike azonban kétségkívül az, hogy „mit kell tennem ahhoz, hogy morálisan helyesen cselekedjek?” E

kérdésre adható válaszok nem csak azt befolyásolják, hogy miként alakítjuk viselkedésünket, hanem azt is, hogy miként fogjuk megítélni mások viselkedését, ami viszont társadalmi szinten már nem pusztán etikai, hanem jogalkotási és jogalkalmazási következményekhez is vezet. Nem véletlen, hogy számos ókori etikától kezdve a kanti etikan keresztül a modern szaketikáig a legtöbb etikai vizsgálódásnak ez a kérdés alkotta és alkotja a centrális érdeklődési területét. A következőkben egy olyan analógiát fogok bemutatni, amely a racionális önreflexió és a helyes cselekvésre vonatkozó etikai elméletek jelenkori, legalapvetőbb belátásai között áll fenn.

A racionális nyelvi viselkedés lényegi jellemzője, mint láttuk, a következtetések használata. A racionális diskurzus ugyanakkor önreflektív diskurzus, hiszen már a preszókratikus filozófusok tevékenységétől kezdve jelen van benne az a módszertani önreflexió, amely mind a mai napig nélkülözhetetlen eleme a racionális információ-kezelésnek és kommunikációnak. Mivel a racionalitás a következtetések megfelelő használatán alapszik, ezért a racionális módszertani önreflexió leglényegesebb részét a következtetések elmélete kell, hogy képezze. Mi az, hogy következtetés, mi különbözteti meg a következtetések helyes használatát a helytelenektől, milyen alaptípusai vannak a következtetéseknek? – ezek azok a kérdések, amelyek már Arisztotelész logikai vizsgálódásai óta foglalkoztatják azokat, akik a racionális nyelvi viselkedés alapjai felől érdeklődnek. Van azonban történeti érdekessége is annak, ahogyan a következtetésekre vonatkozó elméletek kialakultak; azt a következtetéstípust, amely a mindennapi ismeretszerzés és a racionális elméletalkotás szempontjából egyaránt a legnagyobb jelentőséggel bíró következtetéstípus, pusztán a huszadik század elején „fedezték fel”, és pusztán az elmúlt évtizedekben került az érdeklődés homlokterébe. Ahhoz, hogy jobban megérthessük ennek a következtetéstípusnak a jelentőségét, érdemes a következtetések elméletébe vázlatos bepillantást nyerni.

Ami már a filozófia kezdetekor világossá vált, az, hogy az érzéki tapasztalatok alapján kialakított tudás bizonytalan ismeret, vagy – ahogyan azt már a preszókratikus Parmenidész megfogalmazta – pusztán valószínű ismeret. Ez azt jelenti, hogy amikor a tapasztalataink alapján vonunk le következtetéseket, akkor olyan következtetési eljárásokkal dolgozunk, amelyek nem vezetnek szükségszerűen, és így minden esetben helyes eredményre, még akkor sem, ha a következtetéseink kiinduló állításai, azaz premisszái egyébként igazak. Hiába igaz például az, tegyük fel, hogy eddig minden egyes alkalommal, amikor valaki látott egy hattyút, akkor az a hattyú fehér volt, ettől még nem biztos, hogy igaz lesz az ebből levonható általánosító következtetés eredménye is, vagyis nem biztos, hogy igaz lesz az az állítás, hogy „minden hattyú fehér” (lehet ugyanis, hogy még nem láttunk minden hattyút, vagy lehet, hogy bekövetkezik egy mutáció, ami miatt később találunk fekete hattyúkat is).

Ezzel szemben – és ez szintén már a filozófia kezdetekor világossá vált – léteznek biztos következtetések, vagyis olyan következtetések, amelyeknek a konklúziója, a premisszáik igazsága esetén, szükségszerűen igaz. Például, ha azt állítom, hogy „minden ember rendelkezik vesével és XY ember”, akkor ebből biztosan következik, hogy „XY rendelkezik vesével”, azaz amennyiben ennek a következtetésnek a premisszái igazak, akkor biztosak lehetünk benne, hogy a konklúziója is igaz. Az ilyen biztos következtetésekről aztán kiderült, hogy a legtöbbjük valamilyen általánosítható, és így formalizálható sémát követ. Az előbbi példamondatban például a kifejezések leg többjét nyugodtan behelyettesíthetjük más, azonos nyelvtani kategóriába eső kifejezésekkel, maga a következtetés érvényes marad:

Minden ember rendelkezik vesével.

XY ember.

XY rendelkezik vesével.

Minden emlősállat képes szabályozni a testhőmérsékletét.
 Blöki, a kutyám emlősállat.
 Blöki, a kutyám képes szabályozni a testhőmérsékletét.

Minden páros szám osztható kettővel.
 Az 1088 páros szám.
 Az 1088 osztható kettővel.

Az ilyen és ehhez hasonló biztos következtetési eljárások, mivel általános sémákat követnek, vagyis érvényességük nem függ a bennük található szavak legtöbbször konkrét jelentésétől, formalizálhatóak, és a logika elsődleges feladata éppen az, hogy ezt a formalizálást elvégezze.

Az általános következtetési sémákat követő és biztos következtetési eljárások alkotják a következtetések egyik fő típusát, amit dedukciónak szokás nevezni. A deduktív következtetések premisszái között a legtöbb esetben találunk olyan kijelentéseket, amelyek nem valamilyen egyedi tárgyra, személyre vagy helyzetre vonatkoznak, hanem amelyek általános kijelentések (pl.: „minden ember rendelkezik vesével”). A deduktív következtetéseknek ráadásul többnyire az összes premisszája általános kijelentés, ami miatt a dedukciót szokás úgy kezelni, mint olyan következtetési eljárástípust, amelynek a segítségével az általános ismeretek felől haladhatunk a kevésbé általános ismeretek felé a tudásunk kialakítása során.

Ezzel szemben, amennyiben a tudásunk kialakítása folyamán kizárólag a közvetlen tapasztalatra hagyatkozunk, akkor olyan következtetéseket használunk, amelyeknek a premisszái kizárólag egyedi tárgyakra, személyekre vagy helyzetekre vonatkozó kijelentések, hiszen a közvetlen tapasztalat mindig pusztán egyedi (partikuláris) dolgokról nyújt információt. Az ilyen, kizárólag a közvetlen tapasztalatra épülő következtetéseket induciónak hívjuk, és mint láttuk, az induktív következtetések nem biztos következtetési eljárások, vagyis ezek esetében a premisszáik igazsága nem szavatolja bizonyosan a konklúzió igazságát. Az induciónak két típusát különíthetjük el: az induktív általánosítást és az úgynevezett induktív projekciót. Az első esetben a véges számú tapasztalatainkat általánosítjuk, a másik esetben a véges számú tapasztalataink alapján valamilyen jövőre vonatkozó előrejelzést teszünk. Ha például eddig minden megfigyelt hattyú fehér volt, akkor ebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy „minden hattyú fehér”, de mindenféle általánosítás nélkül is tehetünk előrejelzéseket a jövőre nézve, és például állíthatjuk azt, hogy „a következő megfigyelt hattyú fehér lesz”.

Az induktív következtetések bizonytalansága miatt a szó szigorú értelmében lehetetlen bármilyen általános kijelentést tapasztalati úton bizonyítani, ami számos ismeretelméleti és tudományfilozófiai problémát vet fel. Ezekre a problémákra a huszadik században nagyon érdekes megoldások születtek, amelyek – számos tudománytörténeti és tudományozóciológiai vizsgálódással együtt – nagymértékben módosították azt a naiv képet, amely a természettudományok működéséről és fejlődéséről élt, és sokszor még ma is él a köztudatban. Ami azonban a racionális módszertani önreflexió szempontjából a huszadik században igazi fordulatot hozott, az annak kimutatása volt, hogy nem csak az elméletek igazolása során van jelentős szerepe a következtetések használatának, hanem az új elméletek kialakítása során is, vagyis – szakkifejezéssel élve –, nem pusztán az igazolás, de a felfedezés kontextusában is. Az indukciónak és a dedukciónak kettőssége ugyanis kifejezetten az igazolás problémája szempontjából szembetűnő, hiszen állításainkat, elméleteinket valamiképpen alátámasztani végső soron vagy a tapasztalatra hivatkozva, vagy széleskörűen elfogadható elvekre, axiómákra hivatkozva, vagy pedig e kettőt kombinálva lehet. Természetesen ez a nagyon egyszerű kép maga is sokat differenciálódott, de ami a lényegesebb, az, hogy kiderült, létezik egy harmadik következtetési típus is, aminek

ugyan az igazolási eljárásokban kisebb a jelentősége, annál nagyobb viszont az új ismeretek szerzése és az új elméletek kialakítása során. Charles Sanders Peirce, amerikai pragmatikus filozófus volt az első, aki erre felhívta a figyelmet, és ő nevezte el ezt a harmadik következtetési eljárástípust abdukciónak. Peirce szerint az abdukció az a hiányzó láncszem, amelynek a megértése – az indukció és a dedukció ismerete mellett – szükséges ahhoz, hogy a természettudományos megismerést, mint következtetések használatát, rekonstruálni tudjuk.

Noha Peirce már a több, mint száz éve kifejtette meglátásait az abdukcióról, csak az utóbbi húsz-harminc évben került az abdukció kérdése az érdeklődés középpontjába, ami elsősorban azoknak a számítógép programozó szakembereknek volt köszönhető, akik felfigyeltek az abdukció jelentőségére a mindennapi gyakorlati élet számtalan művelete során. Az abdukció ugyanis az a következtetési eljárás, amelynek révén bizonyos állításokról

Az elmúlt évtizedekben egyre markánsabban körvonalazódik egy harmadik, szintén alapvetőnek tartható felfogás jelenléte az etikai kérdések megítélésében.

Erre jó példa – számos egyéb mellett – annak a ma már általánosan elfogadott nézetnek a térhódítása az orvosi etikában, amely szerint az orvos-beteg kapcsolat korábbi, paternalisztikus felfogása etikailag tartathatatlan; az orvos és a beteg közötti kapcsolatnak ugyanis egy partneri, dialógusra és szabad döntésekre épülő kapcsolatnak kell lennie.

olyan állításokra következtetünk, amelyek magyarázatot adnak arra, hogy a kiinduló állításaink miért igazak. Magyarázatot adni valamire persze nagyon is elméleti műveletnek tűnik, ugyanakkor minden olyan következtetés az abduktív eljárások közé sorolható, amelynek a segítségével valamilyen tünetről vagy okozatról az adott tünet vagy okozat okára következtetünk. Például, ha azt állítom, hogy „vizek az utcák, esett az eső”, akkor egy abduktív következtetést teszek, hiszen az „esett az eső” állítás magyarázatot ad arra, hogy miért vizek az utcák (ezt jól mutatja, hogy a „mert” logikai kötőszó segítségével is megfogalmazhatom az állításomat: „vizek az utcák, mert esett az eső”). Vagy, hogy egy másik példát vegyünk, amikor azt mondom, hogy „Péter nem szólt hozzám egy szót sem, biztosan valamiért haragszik rám”, akkor szintén egy abduktív következtetést alkalmazok, hiszen a „Péter haragszik rám” állítás magyarázatot ad arra, hogy Péter miért is nem szólt hozzám egy szót sem.

Hogy milyen nagy a jelentősége az abdukciónak a mindennapi életben, annak belátásához elegendő pusztán megemlíteni, hogy az összes jelátalakító műszer működése azon a képességünkön alapszik, hogy képesek vagyunk abduktív következtetéseket tenni. Ha például a hőmérő higanyszála a mínusz tízes jelzésnél áll, akkor ennek a ténynek az okára, és így magyarázatára következtetünk abban az esetben, amikor ez alapján megállapítjuk a levegő hőmérsékletét. Lényegileg ugyanez az eljárás működik akkor is, amikor leolvassuk a benzinszintmérőt, vagy amikor meghatározzuk a sugárzás mértékét egy Geiger-Müller készülék hangjelzései alapján, vagy amikor egyszerűen csak arra következtetünk a csengetésből, hogy valaki áll az ajtó előtt. Minden múltbeli esemény rekonstruálása szintén abdukción alapszik, hiszen ezekben az esetekben a különböző történésekre azok jelenleg is megtalálható következményeiből következtetünk „vissza”, amely következményeknek a jelenlétét ugyanakkor meg is magyarázza a múltban lezajlott, kikövetkeztetett esemény. Az abdukcióra teljes tudományok (pl.: régészet) és tudományterületek (pl.: ősröbbanás elmélet, a biológiai élet földi evolúciójának a rekonstruálása stb.) épülnek. Mindezek mellett az abdukció segítségével ki tudjuk tágítani a lehetséges ta-

paszthalatok körét, vagyis abduktív következtetések révén olyan eseményekre vagy helyzetekre következtethetünk a tapasztalható jelenségeket figyelembe véve, amelyek maguk valamiért közvetlenül nem tapasztalhatóak. A Föld belsejének felépítéséről és az ott zajló folyamatokról például jelenleg abduktív következtetések használatával szerezhetünk ismereteket, hiszen – mivel pár kilométernél mélyebbre még nem tudunk behatolni a Föld belsejébe – csakis a földfelszín bizonyos jelenségeiből (pl.: vulkánok) következtethetünk „vissza” mindazokra az eseményekre és állapotokra, amelyek az adott jelenségeket okozhatják.

Az abduktív következtetések jelentőségét számos példával lehetne még bemutatni. Ennek ellenére, mint fentebb említettem, ez a következtetési eljárás pusztán az elmúlt húsz-harminc évben vált közismertté. Az abduktív következtetések kutatása ugyanakkor a következtetésekre vonatkozó filozófiai, logikai vizsgálódásokat teljesen új irányba terelte; egészen új kérdések merültek fel, és egészen új megközelítések születtek ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására. Például, mivel az abdukció, akárcsak az indukció, nem biztos következtetési eljárás, és mivel sok esetben az abdukció is kizárólag a közvetlen tapasztalatra vonatkozó kijelentésekre épül, problematikussá vált, hogy miként különíthetjük el pontosan az induktív és az abduktív következtetéseket. Ráadásul kiderült, hogy az induktív általánosítás felfogható abdukcióként is, hiszen egy általánosító kijelentés értelmezhető egy olyan törvényszerűség megfogalmazásaként, amely törvényszerűség megléte magyarázatot ad arra, hogy eddig miért pont olyanok voltak a megfigyelt dolgok, amilyenek azokat tapasztaltuk (például: „eddig minden megfigyelt hatyú fehér volt, mert minden hatyú fehér”). Az ilyen és az ehhez hasonló problémák mind a mai napig tisztázásra várnak, miközben megoldásaik érdekében olyan meglátások születnek, amelyek – nyugodtan mondhatjuk – egyfajta paradigmaváltásban tartják a következtetésekre vonatkozó kutatásokat. Ennek köszönhetően azonban maga a racionális nyelvi viselkedés is folyamatos újraértelmezésre szorul; az abduktív következtetések használatának, az abduktív racionalitásnak a vizsgálata ma még beláthatatlan módon alakítja át a racionális diskurzus jellemzőire és szerepére vonatkozó tudásunkat.

*

Érdekes módon a helyes cselekvésre vonatkozó etikai elméletek jelenkori változásai nagy hasonlóságot mutatnak a következtetésekre vonatkozó elméletek jelenkori változásaival. A helyes cselekvésre vonatkozó etikai elméleteknek ugyanis alapvetően két válfaja alakult ki; az egyik szerint egy cselekvés morális értékét az a szándék vagy erkölcsi elv dönti el, amely a cselekedetet meghatározta, a másik szerint viszont egy cselekedet morális értékét csakis a cselekedet következményei alapján lehet megítélni. Az első típusú etikai megközelítéseket deontológiai vagy szándéketikai elméleteknek, a második típusúakat pedig konzekvencialista, vagy következményetikai elméleteknek szokás nevezni. A deontikus megközelítések természetesen eltérhetnek egymástól abban, hogy mely erkölcsi elvek érvényesülése esetén ítélnék helyesnek egy cselekedetet, és ugyanígy a következményetikai elméletek is különbözhetnek a szerint, hogy mit tartanak jónak, vagyis olyan célnak, amit egy cselekedetnek elő kell mozdítania ahhoz, hogy az adott cselekedetet etikailag helyesnek minősíthessük. Mindkét felfogás jelen van a joggyakorlatban is; a törvény például súlyosabban bünteti azokat a bűncselekményeket, amelyeket előre megfontolt szándékkal követtek el, és kevésbé súlyosan azokat, amelyeket pusztán hirtelen felindulásból, illetve a törvénykezés éles különbséget tesz emberölés és halált okozó testi sértés között, noha ezeknek a bűncselekményeknek a végkimenetele azonos. Ezek a példák egyértelműen jelzik a szándéketikai megközelítés relevanciáját a cselekedetek jogi megítélésakor. Másfelől viszont a törvény szankcionálja a gondatlanságból elkövetett károkozást is, noha ilyen esetekben a cselekvő szándéka egyáltalán nem irányul semmilyen büntetetre, illetve a jog két azonos szándékkal véghez vitt bűncse-

lekmény közül súlyosabban ítéli meg a különös kegyetlenséggel elkövetett eseteket, mert ezek nagyobb szenvedést okoznak az áldozatnak. Ezek az utóbbi példák világosan mutatják a konzekvencialista felfogás meglétét a joggyakorlatban.

A különböző etikák természetesen különböző mértékben kombinálhatják a kétféle megközelítést, amelyek mindegyikének ráadásul több válfaja is létezik – ez azonban nem teszi elmoshatóvá a két felfogás közötti különbséget. A deontikus megközelítés egyik legtisztább és legérdekesebb változata a kantai etika, amely szerint egy cselekedet morális értékét egyedül az dönti el, hogy az adott cselekedet maximája, azaz szubjektív elve, mennyiben felelt meg a legfőbb erkölcsi parancsnak. A legfőbb erkölcsi követelmény Kantnál az univerzalizáció elve, vagyis az az erkölcsi parancs, hogy „cselekedj úgy, mintha cselekedeted maximájának akaratod révén általános természetörvénnyé kellene válnia”. Amennyiben egy cselekvés maximája megfelel ennek a követelménynek, vagyis amennyiben egy cselekvés szubjektív elve elméletileg univerzális, mindenkire érvényes törvénnyé tehető anélkül, hogy ez logikai ellentmondáshoz, vagy erkölcsi aggályokhoz vezetne, akkor a cselekedet morálisan elfogadható. Ennek eldöntéséhez azonban a cselekvő tetteinek következményei semmivel sem járulnak hozzá. A konzekvencialista felfogás legvilágosabban kidolgozott változatait a 18–19. században megfogalmazott, és azóta továbbfejlesztett utilitarista etikák alkotják. Ezek lényegileg – és kissé leegyszerűsítve – arra a téziszre épülnek, hogy egy cselekvés morálisan annál értékesebb, minél inkább elősegíti minél több érző lény boldogságát

Mindkét alapvető etikai megközelítésnek önmagában, amennyiben konkrét élethelyzetekben alkalmazzuk azokat, megvannak a saját egyoldalúságából eredő korlátai és ellentmondásai. Ami azonban jelentősebb, az, hogy az elmúlt évtizedekben egyre markánsabban körvonalazódik egy harmadik, szintén alapvetőnek tartható felfogás jelenléte az etikai kérdések megítélésében. Erre jó példa – számos egyéb mellett – annak a ma már általánosan elfogadott nézetnek a térhódítása az orvosi etikában, amely szerint az orvos-beteg kapcsolat korábbi, paternalisztikus felfogása etikailag tarthatatlan; az orvos és a beteg közötti kapcsolatnak ugyanis egy partneri, dialógusra és szabad döntésekre épülő kapcsolatnak kell lennie. Ez azt jelenti, hogy legyen bármilyen nemes egy orvos szándéka, és legyen bármilyen nagy az orvos szaktudása, mindez – a megfelelő szándék és a megfelelő eredményesség – önmagában nem elegendő ahhoz, hogy etikusnak ítélhessük meg az orvos cselekedeteit. Ha például egy orvos úgy hajt végre egy műtétet, hogy előtte a műtét lefolyásáról és lehetséges kimeneteleiről nem tájékoztatta az egyébként felnőtt korú és beszámítható betegét, és nem kérte annak hozzájárulását a műtethez, akkor az orvos még jogilag is szankcionálható (kivéve persze a sürgős és életmentő eseteket), függetlenül attól, hogy milyen szándék vezette az orvost, vagy hogy milyen sikeres volt a műtét. Ez viszont arra utal, hogy a deontikus és a konzekvencialista szempontokon túl valamilyen új szempont jelent meg az orvosi etikában a cselekedetek morális értékének megítélésékor.

A partneri orvos-beteg kapcsolat eszményében (aminek a megvalósulását a betegek önrendelkezési jogára való hivatkozással lehet bizonyos mértékig számon kérni) az az igény mutatkozik meg, hogy az orvos vegye figyelembe azoknak a konkrét embereknek a saját, egyéni hiteit, érdekeit, értékpreferenciáit és választásait, akikre az orvos tettei a leginkább hatással vannak a gyógyítás során. Ez az igény annak az általános emberi elvárásnak a megjelenése az orvosi praxisban, amely körülbelül úgy fogalmazható meg, hogy „mindig figyelembe kell venni azoknak az embereknek az egyéni hiteit, érdekeit, értékpreferenciáit és választásait, akikre a cselekedeteink a konkrét helyzetekben vonatkoznak (egyénenként olyan arányossággal, amilyen mértékben a cselekedeteink az adott személyeket érintik)”. Már ez a megfogalmazás is mutatja, hogy ez az elvárás nem a cselekedetek következményeit célozza meg, ennél fogva nem egy következményetikai megközelítésből eredő követelmény. Másfelől ez az elvárás nem nevez meg egyetlen olyan

általános erkölcsi elvet sem, amelynek meg kellene határoznia valakinek a cselekedetét ahhoz, hogy azt a cselekvést etikailag elfogadhatónak ítélhessük. Éppen ellenkezőleg; ez az elvárás a cselekvő saját szándékainak és elveinek egyfajta feladására szólít fel, hiszen arra sarkallja a cselekvőt, hogy minél inkább tegye lehetővé azt, hogy cselekedetét azoknak az embereknek az egyéni szándékai és elvei határozzák meg, akikre a cselekvése aktuálisan vonatkozik. Ezért nem tekinthető ez a követelmény valamilyen hagyományos értelemben vett deontikus etika alapjának.

Segíteni annyit tesz, mint elősegíteni mások céljainak megvalósulását, és az emberek többnyire erkölcsileg nagyra tartják azokat, akik erre tették fel az egész életüket (pl.: Albert Schweitzer, Calcuttai Teréz anya). Ebben a megítélésben elsősorban nem az játszik szerepet, hogy az emberek nagyra értékelik azokat az eredményeket, amelyeket ezek a „nagy segítők” értek el, és még csak nem is azokat a magasatos elveket tisztelik leginkább, amelyeket ezek az emberek érvényesítettek, hanem azt, hogy ők képesek voltak úgy cselekedni egész életükben, hogy minden egyéni szándékukat alárendelték mások érdekeinek és mások szándékainak. Ez jól mutatja, hogy a fentebb megfogalmazott általános emberi elvárás, mint etikai szempont, milyen markánsan jelen van a közgondolkodásban. Számos elmélet az elmúlt évtizedekben meg is fogalmazta ennek az etikai megközelítésnek a különböző aspektusait; a szituációs etikák például azt, hogy egy cselekvés morális helyessége mindig pusztán a konkrét cselekvési szituáció kontextusában ítéltető meg. Az úgynevezett agapizmus azt, hogy csak egyetlen elv, vagy erkölcsi parancs létezik, nevezetesen a szeretet elve, és ezt kell alkalmazni minden helyzetben. A gondozási etikák (care ethics) pedig azt, hogy elsősorban nem az általános elvek, hanem az érzések tehetik etikussá valakinek a magatartását, hiszen csak az együttérzés ösztökélheti arra az embert, hogy megfelelő mértékben figyelembe vegye mások igényeit (az együttérzés elsődlegességét mindenféle morális szabállyal szemben Richard Rorty, kortárs amerikai pragmatikus filozófus is többször hangsúlyozza írásaiban).

Míndezen az etikák egyértelműen jelzik annak a talán még teljes szabadsággal ki nem fejtett etikai megközelítésnek mind a deontikus, mind pedig a következményetikai felfogásoktól eltérő jellegét, amely megközelítés számtalan alakot öltve ugyan, de egyre markánsabban jelen van a kortárs etikai gondolkodásban. Én második személyű etikáknak hívom azokat a megfontolásokat, amelyek közvetve vagy közvetlenül felhívják arra a figyelmet, hogy tetteink morális értékeléséhez mindig mérlegelni kell azt is, hogy cselekedeteinket mennyiben határozták meg azoknak az embereknek az érdekei, hitei, elvei és döntései, akikre a tetteink hatással vannak. Természetesen a második személyű etikai reflexiók folyamatosan jelen vannak a mindennapi életünkben, de ezeknek a racionális kifejtése csupán a huszadik század második felében kezdődött meg. Már léteznek olyan elméletek, amelyek jól mutatják, hogy a deontikus illetve a következményetikai megközelítések hogyan alakíthatóak át úgy, hogy második személyű etikai szempontok is helyet kapjanak azokban. Mindez azt jelzi, hogy az etikai gondolkodás ahhoz hasonló paradigmaváltáson megy keresztül, mint amilyet a következtetésekre vonatkozó filozófiai, logikai kutatások esetében láttunk. Ahogy az abduktív következtetések „felfedezése” a következtetésekről való tudásunk teljes újragondolására készítet minket (és ezzel az induktív és a deduktív következtetések szerepének újraértékelésére), úgy az általam második személyűnek nevezett etikai megfontolások is cselekedeteink morális megítélésének teljes újragondolására készítetnek minket (ami által a szándék- és következményetikai szempontok szerepe is újraértelmeződik). E történeti analógia – még ha annak mélyebben fekvő okairól nem is esett szó – elegendő annak érzékeltetésére, hogy a racionális diskurzus etikai és módszertani reflexiójának alakulása milyen alapvető, és sok szempontból hasonló tendenciákat mutat jelenkorunkban.